

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Philology – Филология

ԽԱՉԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԵՎԱՆՑԻ ԺԷ. ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ

ՄԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԾԱՏ ԳՐԻԶ.

Ա. ԳՐԻԶԸ ԵՎ ՆՐԱ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Երևան, էջմիածին, ձեռագիր, հիշատակարան, գրչության կենտրոն, ստացող:

Մուտք

Երևանի և նրա մերձակայքի գրչության ուսումնասիրությունը¹ Երևան հանեց ժէ. դարի երկրորդ կեսին Երևանում, Նորագավթում և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում ձեռագրաստեղծման բեղուն գործունեություն ծավալած մի գրչի, որն իր շուրջ երեք տասնյակ ձեռագրերի մեծ ու փոքր հիշատակարաններում ստորագրել է որպես Գրիգոր Երևանցի: Նկատենք, որ Երևանցի տեղանվանացույց մականվան շնորհիվ վերջինիս հիմնականում հնարավոր է զատորոշել նույն ժամանակահատվածում գրչությանը զբաղված և Գրիգոր անունը կրած այլ գրիչներից, որն ինչ-որ առումով նպաստում է նաև գրչի ձեռագրական վաստակի ճշգրտմանը: Սակայն ինչպես մեր ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, միշտ չէ, որ գրչանվանն ուղեկցել է նշյալ մականունը, իսկ որոշ դեպքերում հնարավոր չի եղել նաև խուսափել շփոթներից՝ նույնացնելով նրան համանուն այլ գրիչների հետ:

Ներկա ուսումնասիրությունը նվիրված է Գրիգոր Երևանցու ձեռագրաստեղծ գործունեության և նրա ձեռագրական ժառանգության քննությանը:

Հոգվածի Ա. մասում քննության ենք առել գրչի ընտանիքին վերաբերող տեղեկությունները, ձեռագրակերտմանն առնչվող մանրամասներն ու ստացող-

¹ Հետազոտությունն իրականացվում է «Երևանի գրչության կենտրոններ և ձեռագրական ժառանգությունը» թեմայի շրջանակներում՝ ՀՀ Գիտության կոմիտեի տրամադրած դրամաշնորհով (ծածկագիր՝ 19YR-6A035):

ներին: Ուսումնասիրության ավարտին տրվում են նաև գրչի ձեռագրական ժառանգությունն ու նրա գործունեության ժամանակագրությունն ամփոփող երկու աղյուսակներ:

Հոգվածի Բ. մասում, որ տեղ է գտնելու «ԲՄ»-ի հաջորդ համարում, քննվում են մի քանի ձեռագրերում գրչի թողած ուշագրավ հիշատակարանները, որոնք աչքի են ընկնում ոչ միայն պատմական կարևոր իրադարձությունների փաստագրումներով, այլև լեզվական ուրույն դրսևորումներով:

1. Տեղեկություններ Գրիգոր Երևանցու և նրա ընտանիքի վերաբերյալ

Գրչի կենսագրությանն ու գործունեությանը վերաբերող մեր տեղեկությունները խիստ սահմանափակ են, և սա այն դեպքում, երբ նրանից մեզ հայտնի ձեռագրերի թիվը հասնում է մոտ երեք տասնյակի: Թվում է՝ ձեռագրական այս պատկառելի ժառանգությունը և առաջին հերթին ձեռագրերում գրված հիշատակարանները կարող էին առավել չափով լույս սփռել գրչի կյանքի և գործունեության վրա, սակայն ուսումնասիրությունն այլ պատկեր երևան հանեց: Գրիգոր Երևանցին ժլատ է եղել այս կարգի տեղեկություններ հաղորդելու հարցում. մյուս կողմից՝ ինչպես նկատել է արդեն Երևանի պատմության քաջագիտակ Թադևոս Հակոբյանը, Երևանյան կամ Երևանամերձ տարբեր գրչօջախներում ձեռագրեր ընդօրինակած գրիչներն իրենց հիշատակարաններում սակավախոս են եղել²: Գրիգոր Երևանցին իր ընդօրինակած ձեռագրերի մի զգալի մասում բավարարվել է համառոտ, մինչև անգամ մեկ-երկու նախադասությունից բաղկացած հիշատակարաններով, որոնցում թողել է միայն իր անունը տեղանվանացույց մականվամբ, երբեմն էլ նաև գրչության թվականը: Օրինակ՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի (այսուհետ՝ ՄՄ) Հ^մր 1864 ժողովածուի (բաղկացած է երկու տարբեր ձեռագրերից) Ա. ձեռագրի հիշատակարանում կարգում ենք. «Գծեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ Գրիգորի Երեւանցւոյ ի թուիս ԹՃԻՆ. (1676)»³: Գրեթե նույնն է նաև ՄՄ Հ^մր 3032 ձեռագրի հիշատակարանը. «Գծեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ Գրիգորի Երեւանցւոյ»⁴: Ահա ևս մեկը. «Գրեցաւ Աշխարհացոյցս ի

² Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 387:

³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2., ձեռագիր 1801-2100, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012, էջ 235:

⁴ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ժ., ձեռագիր 3000-3400, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2019, էջ 148:

Թուին ՌՃԻԷ. (1678) ձեռամբ յոգնամեղ Գրիգորի Երեւանցւոյ»⁵: Համանման հիշատակարաններ կան նաև ՄՄ Հ^մ 450⁶, Հ^մ 10273, Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց ձեռագրական հավաքածուի (այսուհետ՝ Եղմ.) Հ^մ 2268⁷, Հ^մ 2292⁸ և այլ ձեռագրերում:

Որևէ հիշատակարանում գրիչը չի նշել իր ծննդավայրը, և միայն Երևանցի տեղանվանացույց մականունից կարելի է ենթադրել, որ Գրիգորը ծնունդով Երևանից է եղել: Այս երևույթը եզակի չէ հայ գրչարվեստում. գրիչներն իրենց ծագումն ընդգծելու համար հաճախ են բավարարվել տեղանվանացույց մականուններով՝ Թորոս Տարոնացի, Միքայել Թոխաթեցի, Մեսրոպ Խիզանցի և այլն: Բավական է հիշել 887 թ. հնագույն թվակիր Ավետարանը («Լազարյան» Ավետարան, ՄՄ Հ^մ 6200), որի գրիչը ներկայանում է որպես Սահակ Վանանդացի, իսկ հորը հիշատակում Վարդ Վանանդացի ձեռով⁹:

Գրիգոր Երևանցու ընտանիքին վերաբերող որոշ մանրամասներ հնարավոր է լինում պարզել ընդամենը մի քանի ձեռագրի հիշատակարաններում թողնված սակավ տեղեկությունների համադրումով: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է 1687-1689 թթ. ընդօրինակված ՄՄ Հ^մ 1512 Հայսմավուրքի ընդարձակ և արժեքավոր հիշատակարանը, որում, ի թիվս բազմաթիվ դեպքերի ու դեմքերի, Գրիգոր Երևանցին նշում է նաև իր ընտանիքի անդամներին: Մեջքերում ենք եզակի այդ հիշատակարանից մի հատված. «Այլ արդ, ես՝ ամենաթափուրս ի բարեաց եւ լրացեալս մեղօք, յերես անկեալ աղաչեմ զամենեսեան, զի եւ զիս յիշման արժանի առնիցէք՝ զգծագրօղս, զբազմամեղս՝ զԳրիգոր, եւ զծնօղսն իմ՝ զՄուրատն եւ զԽանբէկին, եւ զհօրէպապն իմ՝ զԳրիգորն, եւ զհանիկն իմ՝ զԲանաւէն, եւ զմօրէպապն իմ՝ զԱստուածապովն, եւ զեղբայր նորին՝ զՀայրապետն, որ է հայր տէր Աստուածատուրին, եւ պապ Խանաղին, այլ եւ զեղբարսն

5. Զ. Թօփեւան, *Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1962, էջ 77:

6. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եզանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեօշկերեան, խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եզանեանի, Ա. Զէյթունեանի, ցանկերը՝ Վ. Դերիկեանի, Երևան, 2004, էջ 739:

7. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Է., կազմեց Ն. արքեպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1974, էջ 363:

8. Նույն տեղում, էջ 393:

9. Գր. Խալաթյանը գրչի և նրա հոր տեղանվանացույց մականուններից ենթադրել է, որ գրչության վայր կարող է լինել հենց Վանանդը, ըստ որում հարցականով՝ «Կարո՞ւց»: Տե՛ս Աւետարան ըստ Թարգմանութեան Նախնեաց մերոց, գրեալ 312 թ. հայոց եւ յամի Տեառն 887, լուսատիպ հրատարակութիւն գրչագրի Լազարեան հեմարանի արեւելեան լեզուաց արդեամբք պատուոյ հոգաբարձուի հեմարանիս իշխան Սիմէօնի Աբամէլիք-Լազարեան, Մոսկուա, 1899, Յառաջաբան, էջ Բ.: Տե՛ս նաև Ա. Մաթևոսյան, «Լազարյան հեմարանի հնագույն ձեռագիրը», ՊԲՀ № 1, 1973, էջ 128-130: Նույնի՝ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1998, էջ 20:

իմ՝ զԳրիգորն, զԿարապետն եւ զՄարգարէն՝ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս, եւ զքորքն իմ՝ զՀռիփսիմէն, զՄարինոսն, զԵղիսաբեթն եւ զՎառվառն՝ զհանգուցեալսն ի Տէր, եւ զկենակիցն իմ՝ զԱնթառամն, եւ զդատերսն իմ նորաբողբոջ՝ զԽանբէկին եւ զՀռիփսիմէն, որ ի սկսանել գրոցս զմին ծնաւ եւ յաւարտեալն՝ զմիւսն»¹⁰:

Հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ Գրիգոր Երեւանցին ծնվել է բազմանդամ ընտանիքում. ծնողները՝ Մուրատն ու Խանբէկին, ունեցել են չորս որդի և նույնքան դուստր: Դժբախտաբար, ինչպես տեղեկացնում է գրիչը նույն հիշատակարանում, քույրերն ու եղբայրները վաղաժամ հեռացել են կյանքից: Մյուս կողմից՝ խորհրդանշական է այն, որ Հայամավուրքի ընդօրինակման ժամանակահատվածում Գրիգոր Երեւանցին ունեցել է երկու դուստր. առաջնեկը մոր անունով՝ Խանբէկի, իսկ մյուսը թերևս հանգուցյալ քրոջ անունով՝ Հռիփսիմէ: Ավելի ուշ՝ 1698 թ. գրված ընդամենը մեկ հիշատակարանից էլ (եղմ. Հ^մ 1918) պարզ է դառնում, որ գրիչը հետագայում նաև որդիներ է ունեցել, որոնց անունները նրանից մեզ հայտնի այլ գրչագրերում չեն նշվում. «յիշեսջի՛ք ի մաքրափայլ աղօթն ձեր զառածեալս մեղօք զյոգնամեղ Գրիգոր գրիչս Երեւանցի, եւ զծնօղսն իմ՝ զՄուրատն եւ զԽանբէկին, եւ զեղբարսն իմ եւ զքորսն՝ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս: Նաեւ զընտանիս իմ՝ զորդիսն իմ եւ զդատերսն, որպէս զի ի միասին բոլորապար պարուք, յիշօղք յիշեցելովքս հանդերձ, գտցուք թողութիւն մեղաց»¹¹:

Հայտնի է, որ ընտանիքի անդամների, մերձավոր ազգականների անունների հիշատակումները մի կողմից նպաստում են ընտանիքի կազմովյան, կենցաղի կազմակերպմանն առնչվող զանազան հարցերի ուսումնասիրությանը, մյուս կողմից կարող են վճռորոշ դեր խաղալ գրչի նույնականացման և համանուն այլ գրիչներից տարբերակելու համար: Այս առումով բացառություն չէ նաև Գրիգոր Երեւանցին: ՄՄ Հ^մ 3502 ժողովածուն, որն ընդօրինակվել է 1658-1663 թթ. ընթացքում, ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Ընդ նմին եւ ես՝ յետինս յամենեսեան եւ քան ըզբնաւս յանցաւորս, եւ անթիւ մեղօք ծանրաբեռնեալս, եւ արժանիս բազում մահուց եւ ոչ մի կենաց, խաւարամածս ոգւով Գրիգոր գրիչ, որ չեմ յիշելոյ [արժան — հավելումը մերն է Խ. Հ.], աղաչեմ յիշել յաղօթս առաջի Քրիստոսի զիս եւ զծնօղսն իմ՝ զՄուրատն եւ զԽանբէկին, եւ զեղբայրն իմ՝ զԿարապետն եւ

¹⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Ե., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, խմբագրութեամբ՝ Յ. Քեօսեան, Ա. Ղազարոսեան, տ. Շահէ քհյ Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դեւրիկեան, Երեւան, 2009, էջ 160:

¹¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Ձ., կազմեց Ն. Էպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1972, էջ 368:

զՄարգարէն, որ փոխեցան առ Քրիստոս. որպէս զի աղօթիւք ձեր գտցուք ողորմութիւն ի Քրիստոսէ, եւ Տէր տացէ գտըրիտուր ձեզ բազումս ամէնէն»։ Մնողների և հանգուցյալ եղբայրների անունների հիշատակման շնորհիվ դժվար չէ կռահել, որ իր անունը նշող Գրիգոր գրիչը նույն Գրիգոր Երևանցին է։ Ուշադրութիւն է գրավում այն հանգամանքը, որ այս դեպքում բացակայում է նրա՝ Երևանցի տարբերակիչ մականունը, առանց որի խիստ դժվար է բազմաթիվ Գրիգոր գրիչների մեջ հստակ կողմնորոշվելը։ Ըստ որում՝ նկատենք, որ Երևանցի մականունը գրչից մեզ հայտնի ձեռագրերի հիշատակարաններում առաջին անգամ ի հայտ է գալիս 1659 թ. «Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց հազար հարիւր եւ ութ (1659), ձեռամբ անարժան Գրիգորի Երևանցոյ»¹²:

Ավելորդ չենք համարում Գրիգոր Երևանցու ընտանիքի և անձամբ գրչի կյանքին ու գործունեութեանը վերաբերող ևս մի մանրամասնի վրա ուշադրութիւն հրավիրել, մանավանդ որ դրա հստակեցումն իր հերթին նպաստում է տարաբնույթ շփոթներից խուսափելու համար։ Այսպէս, Գրիգոր Երևանցու հիշատակարաններից և ոչ մեկում նրա անվանը կից չկա հոգևորական որևէ աստիճան նշող բառ (սարկավագ, քահանա, երեց, տեր և այլն), ավելին, ինչպէս երևում է ընտանիքի անդամների անունները պարունակող վերոբերյալ հիշատակարաններից, գրչի անմիջական ընտանիքում ևս որևէ հոգևորական չի հիշատակվում։ Ասել է թե, Գրիգոր Երևանցին ծնվել է Երևանում՝ աշխարհականների ընտանիքում, և չի բռնել հոգևորական դառնալու ուղին, թեև ինչպէս հաջորդիվ կտեսնենք, առավել չափով մատչաններ նա ընդօրինակել է հենց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հովանու ներքո՝ մինչև անգամ կաթողիկոսական պատվերներով։ Զուգահեռ օրինակը ևս խոսում է մեր այս դիտարկման օգտին. Գրիգոր Երևանցուն ժամանակակից և երևանյան գրչօջախի մեկ այլ բազմարդյուն գրիչ՝ Ավետիսը, որից մեզ հայտնի է 10 ձեռագիր, իր անվանը կից գրեթե միշտ նշել է երեց բառը, իսկ որոշ դեպքերում՝ նաև Երևանցի տեղանվանացույց մականունը. «Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս ի քաղաքն յԵրեւան, ձեռամբ տրուպ Աւետիս իրիցու յԵրեւանցոյ, թվին ՌՃԼԶ. (1687), ի մուտն յուլիս ամսոյ»¹³ կամ «Գրեցաւ ի թուին ՌՃԽԴ. (1695), ձեռամբ յոգնամեղ Աւետիս իրիցի Երևանցոյ»¹⁴:

¹² R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France, Catalogue*, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1998 p. 947.

¹³ Ա. Հարությունյան, «Ավետիս երեց Երևանցի գրչի ձեռագրական ժառանգությունը», *ԲՄ* № 27, 2019, էջ 330:

¹⁴ նույն տեղում, էջ 336:

Ամփոփելով Գրիգոր Երևանցու կյանքին և ընտանիքին առնչվող մանրամասների պարզաբանումները և համադրելով դրանք՝ ստանում ենք հետևյալ պատկերը.

Գրիգոր Երևանցու՝

հայրական պապը՝ Գրիգոր, կինը՝ Բանաւշա (Բանաւշէ)

հայրը՝ Մուրատ, մայրը՝ Խանքեկի

եղբայրները՝ Կարապետ (†), Մարգարե (†), Գրիգոր (†)¹⁵,

քույրերը՝ Հոփսիմե (†), Մարիմոս (†), Եղիսաբեթ (†), Վառվառ (†)

կինը՝ Անթառամ

դուստրերը՝ Խանքեկի, Հոփսիմե (ծնվել են համապատասխանաբար 1687 և 1689 թթ.)

որդիներ՝ (ծնվել են 1690-ի և 1698 թթ. միջև)¹⁶:

Այս տեղեկություններն էապես օգնում են մեզ Գրիգոր գրչի ձեռագրական ժառանգության ճշտմանը: Ընդամիսն՝ հարկ ենք համարում անդրադառնալ մի շփոթմունքի, որը վերաբերում է Երևանում միևնույն ժամանակահատվածում ապրած և գրչությամբ զբաղված նույնանուն մեկ այլ գրչի հետ Գրիգոր Երևանցու նույնացմանը: Թ. Հակոբյանը Գրիգոր Երևանցի անունով է կոչում Երևանում գրչությամբ աչքի ընկած Գրիգոր քահանային՝ գրելով. «Ավետիք Երեցի ժամանակակիցն էր գրիչ Գրիգոր Երևանցին, որը քահանա էր և իր գրչական վաստակով միայն Ավետիս Երեցին էր զիջում»¹⁷: Եվ իսկապես, ժե. դարի երկրորդ կեսին Գրիգոր քահանան գրչությամբ է զբաղվել Երևանում, սակայն նրանից մեզ հայտնի երկու գրչագրերում՝ ՄՄ Հ^մ 338 և 7099, Գրիգոր քահանան չի ստորագրել Երևանցի մականվամբ, հավանաբար հենց այն պատճառով, որ այդպես էր իրեն կոչում ժամանակի մեկ այլ գրիչ: Մյուս կողմից, ինչպես տեսանք, Գրիգոր Երևանցի գրիչը հոգևորական որևէ աստիճան չի ունեցել, և Գրիգոր Երևանցին ու Գրիգոր քահանան նույն ժամանակահատվածում Երևանում գրչությամբ զբաղված երկու տարբեր գրիչներ են: Նրանց շփոթել է նաև Ն. արք. Պողարյանը՝ հայ գրիչներին նվիրված իր արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ¹⁸: Նկատենք, որ Մատենադարանի Յուզակ ձեռագրաց-ում նույնպես Հ^մ 7099-ի գրիչ է նշված

¹⁵ Գրիգորը պետք է որ մահացած լինի Կարապետից և Մարգարեից հետո, քանի որ վերոնշյալ ՄՄ Հ^մ 3502 ձեռագրի հիշատակարանում արձանագրված է միայն Կարապետի և Մարգարեի մահվան փաստը:

¹⁶ Ցավոք, ձեռագրերի հիշատակարաններից հնարավոր չեղավ պարզել, թե քանի որդի է ունեցել Գրիգոր Երևանցին և արդյոք նրանցից որևէ մեկը շարունակել է հոր արհեստը և գրչությամբ զբաղվել:

¹⁷ Թ. Խ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 396:

¹⁸ Ն. արք. Պողարեան, Հայ գրիչներ (Թ.-ժե. դար), Երուսաղեմ, էջ 378-379:

Գրիգոր Երեանցին¹⁹, մինչդեռ նույն ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը ներկայանում է այսպես. «նուստ ծառայ Քրիստոսի Գրիգոր եւեթ անուամբ քահանայ ի քաղաքէն Երեւանայ»։ Ավելին, նույն հիշատակարանն ավանդում է նաև գրչի ծնողների և ընտանիքի մյուս անդամների անունները, որոնք, իհարկե, տարբեր են Գրիգոր Երեանցու հարազատների անուններից։ Ահա մեզ հետաքրքրող վկայությունը. «յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց՝ տէր Յովաննիսի ընտրեալ քահանայի՝ հանգուցելոյն առ Քրիստոս, եւ մօրն իմոյ՝ Մարիամին, եւ եղբարցն իմոց՝ Գասպարին եւ Անդրիասին, եւ կողակցին եւ որդւոյն իմոյ՝ տարաժամ մահուամբ փոխեցելոցն առ Քրիստոս՝ Մարգարտին եւ Մկրտումին, զոր եւ խնդրեմ յիշել առ Տէր»²⁰։

Այս շփոթմունքն է թերևս պատճառ դարձել, որ Գրիգոր Երեանցու ընդօրինակած ՄՄ Հ^մ 435 ժամագիրքը ևս վերագրվել է Գրիգոր քահանային²¹։

Եվս մի շփոթմունք կապված է ՄՄ Հ^մ 3502 ձեռագրի գրչի հետ։ Մատյանը ժողովածու է, այն պարունակում է Մովսես Խորենացու, Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկի, Արիստակես Լաստիվերցու պատմագրական երկերը, ինչպես նաև Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացույց»-ը։ Ձեռագիրը հայտնի է իր բովանդակությամբ և գործածվել է նշյալ մատենագիրների երկերի բնագրերի կազմության ընթացքում²²։ Թ. Հակոբյանը սույն մատյանի գրիչ է նշում Մատաթիա վարդապետին²³, իսկ ձեռագրի համառոտ նկարագրության մեջ Գրիգոր Երեանցու անվանը կից, իբրև այլ գրիչ, նշված է նաև ոմն Աստվածատուրի անունը։ Նույն տեղում, որպես ստացող, նշված է Մատաթիայ վարդապետը²⁴։ Արդ, այս շփոթը պարզվում է ձեռագիրը տեղում ստուգելուց հետո։ Միանգամայն պարզ է, որ

¹⁹ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմ. Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, ցանկերը և համեմատ. տախտակներ՝ Օ. Եգանյանի, իսմբ. Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, հ. Բ., Երևան, 1970, էջ 460։

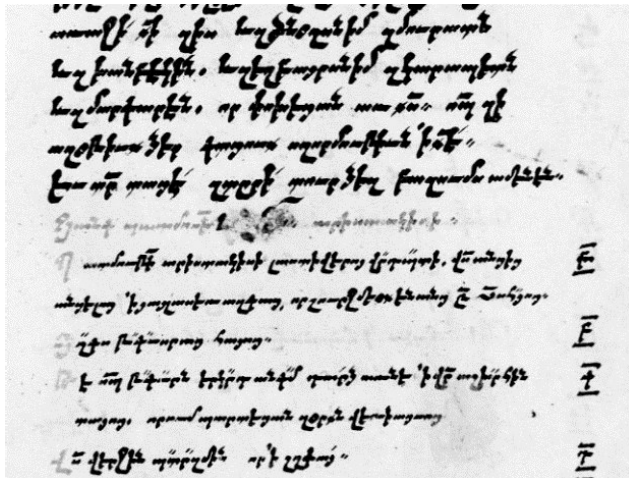
²⁰ ՄՄ Հ^մ 7099, 165բ։

²¹ Թ. Խ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 396-397։

²² Ձեռագիրը գործածվել է Մովսես Խորենացու «Պատմության» 1913 թ. և Արիստակես Լաստիվերցու «Պատմության» 1963 թ. բնագրերի կազմության ընթացքում, տե՛ս Մովսիսի Խորենացու Պատմություն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ա. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913. նմանահանութիւն. Լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երևան, 1991, էջ ԺԸ (ձեռ. Կ), Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցու, աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 10-11 (ձեռ. Ը)։

²³ Թ. Խ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 392-393։

²⁴ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա., կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, իսմբ.՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965, էջ 1027։

Նկ. 1. Նոտագրի նմուշ, ՄՄ Հմ 3502, 353ա

գրիչը հայտնում է իր անունը. «Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց հազար հարիւր եւ եօթն (1658), ձեռամբ յոգնամեղ եւ սուտանուն Գրիգորի»²⁵: Իսկ վերջնամասում գետեղված չափածո հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ մատյանը ստացել է Մատաթիա վարդապետը.

«Ծախիւք ստացող տենչմամբ սրտին,

Մատաթեայ նօթճող (իմա՛ հյուսող, հնարող — Խ. Հ.) բանին»²⁶:

Նույն հիշատակարանի հաջորդող տողերում ի հայտ է գալիս նաև Աստվածատուր «միայնակեց»-ի անունը, որի մասին նշված է հետևյալը. «Իմ ըստ մարմնոյ նիւթոյ առթին՝ / Աստուածատուր միայնակեցին»։ Ուշագրավ է նախադասութեան սկզբնամասը՝ «Իմ ըստ մարմնոյ նիւթոյ առթին»։ Պատելով այս կառուցից՝ կարելի է ենթադրել, որ Աստվածատուր միայնակացը եղել է ստացող Մատաթիայի արյունակից ազգականը։ Հիշատակարանի սույն հատվածին հաջորդում է արդեն հոգևոր ծնողի և ուսուցչի՝ Հակոբ տելես (իմա՛ իմաստուն, խիստ բանիմաց — Խ. Հ.) Աստապատցու հիշատակումը. «Եւ ըստ հոգւոյ դաստիարակին, / աստուածապէս յանձանձողին, / բարեհամբաւ սրբահոգին՝ / Յակոբ տելէտն յԱստապատցին»²⁷:

մատյանը սկզբից մինչև վերջ գրված է միևնույն ձեռքով և նույն նոտագրով, այսինքն՝ գործ ունենք մեկ գրչի հետ։ Ձեռագրի տարբեր հատվածներում՝ ցանկերում, գլխավոր հիշատակարանում, նույն գրիչը կիրառել է մանր նոտագիր՝ տարբերակելով այդ հատվածները բուն բնագրից (նկ. 1), իսկ միավորների խորագրերը դարձյալ նույն նպատակով գրել է մանր բոլորգրով։

Նույն ձեռագրի 220ա էջի համառոտ հիշատակարանում

²⁵ ՄՄ Հմ 3502, 220ա:

²⁶ Նույն տեղում, 443ա:

²⁷ Նույն տեղում, 443բ:

Այսպիսով, պարզվում է, որ մատյանն ընդօրինակել է Գրիգոր Երևանցին, ստացողն է Մատաթիա վարդապետը, որի անունից էլ գրիչը շարադրել է հիշատակարանը, իսկ Աստվածատուր միայնակյացը ստացողի արյունակից ազգականն է:

2. Գրիգոր Երևանցու ձեռագրաստեղծ գործունեությունը

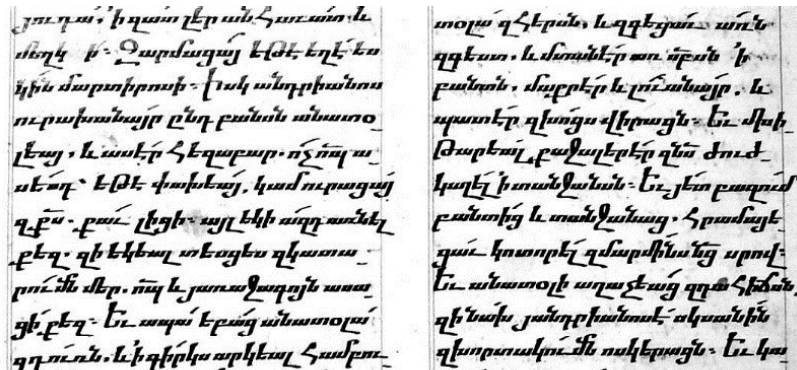
2.1. Ձեռագրակերտման ընթացքը

Գրչից մեզ հայտնի ձեռագրերի ժամանակագրական տվյալների համադրմամբ կարելի է ասել, որ Գրիգոր Երևանցին գրչությունը է զբաղվել ժէ. դարի երկրորդ կեսին՝ ընդհանուր առմամբ շուրջ չորս տասնամյակ: Մեր պրպտումների արդյունքում հնարավոր եղավ պարզել Գրիգոր Երևանցու գրչին մասնակի կամ ամբողջությամբ պատկանող 29 ձեռագիր, թեև համոզված ենք, որ այս թիվը գրչի ձեռագրական վաստակի մի մասն է և չի արտացոլում նրա ընդօրինակությունների ամբողջական պատկերը: Աղյուսակ 2-ում — նշանով են ընդգծված այն տարիները, որոնցից մեզ որևէ ձեռագիր հայտնի չէ: Եվ սա այն պարագայում, երբ նույն աղյուսակը ցույց է տալիս, որ առանձին տարիներից մեզ է հասել գրչի երկուական ընդօրինակություն, ինչպես օրինակ՝ ՄՄ Հ^մ 7004 և Հ^մ 679 ձեռագրերը՝ ընդօրինակված 1660 թ., ՄՄ Հ^մ 444 և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրական հավաքածուի (այսուհետ՝ Վնտկ) Հ^մ 686/1699 ձեռագրերը՝ ընդօրինակված 1681 թ.: Ավելին, առանձնանշելի են 1695 թ. ընդօրինակված մեծագիր երկու Հայսմավուրքները: Դրանցից առաջինը 575 թերթից բաղկացած ՄՄ Հ^մ 1532 ձեռագիրն է, որն ունի 41,5×28 մեծություն և երկայուն գրություն. գրված է բոլորգրով, տողերի քանակը՝ 36²⁸: Երկրորդ Հայսմավուրքը 613 թերթից բաղկացած ՄՄ Հ^մ 1534 ձեռագիրն է՝ 40,5×28 մեծությամբ, կրկին ընդօրինակված բոլորգրով և երկայուն գրությամբ: Տողերի քանակը՝ 36-38²⁹:

Երկու մատյանների թերթերի քանակը միասին կազմում է 1188. Եթե նշյալ Հայսմավուրքները Գրիգոր Երևանցին իրապես սկսել և ավարտել է նույն 1695 թ., ապա նշանակում է, որ մեկ տարվա կամ 365 օրերի ընթացքում յուրաքանչյուր օր նա ընդօրինակել է միջինում 3 թերթից մի փոքր ավելի (մինչև 3,5 թերթ): Այս ցուցանիշը բավական տպավորիչ է, եթե հաշվի առնենք, որ թերթերը մեծագիր են և ունեն 36-38 տող: Համեմատության համար նշենք, որ նույն ժամանակահատվածում գործած մեկ այլ արդյունաշատ գրիչ՝ Բարդամ գրչի որդի Միքայելը, որն ի դեպ համագործակցել է Գրիգոր Երևանցու հետ (տե՛ս 2.2), օրական

²⁸ Մայր ցուցակ, Է. Ե., էջ 367-374:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 383-398:

Նկ. 2. Բոլորգրի նմուշ, ՄՄ Հ^մ 1532, 20ա

միջինում ընդօրինակել է 3,5-4 թերթ³⁰, այն էլ հիմնականում միջին չափի ձեռագրերի պարագայում: Համանման արդյունքներ ունեն նաև այլ գրիչներ³¹: Կարելի է ասել, որ այսպիսի ցուցանիշով Գրիգոր Երևանցին ոչ միայն ժամանակի բեղմնավոր, այլև արագագիր ու արհեստավարժ գրիչներից է եղել, և միանգամայն արդարացված է նրան տրված «վարպետ» պատվանունը, որը տեսնում ենք ՄՄ Հ^մ 1532 Հայսմավուրքի 327ա էջի ազատ մնացած հատվածում՝ գրված այլ ձեռքով. «Ի թուին ՌձՆԴ. (1695), ի քաղաքն էջմիածին, որ Վաղարշապատ վերածայնի. աստ գրեցաւ ձեռամբ վարպետ Գրիգորի Երևանցոյ»³²:

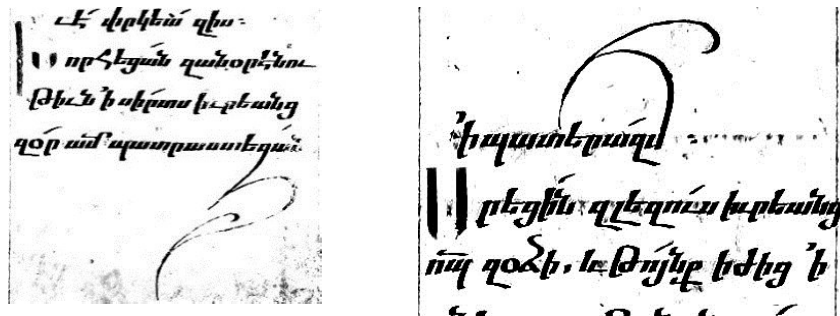
Այս տվյալներն են ահա մեզ հիմք տալիս ենթադրելու, որ ձեռագրերի ներկա քանակն իսկապես արհեստավարժ գրչի գործունեության մասնակի պատկերն է: Ուստի՝ չենք բացառում, որ առաջիկայում ևս ի հայտ կգան գրչի այլ ընդօրինակություններ:

Գրիգոր Երևանցու ձեռագրաստեղծ գործունեության համատեքստում ուշադրության է արժանի նաև վերջինիս գրչարվեստի հնագրական կողմը, մասնավորապես՝ տառատեսակների գործածությունը: Ինչպես երևում է գրչի ընդօրինակություններից, նա հավասարապես տիրապետել և ըստ հարկի կիրառել է բոլորգիրն ու նոտրգիրը, գլխագրային հատվածներում նա հմտորեն գործածել է նաև երկաթագիրը (տե՛ս նկ. 1 և 2), իսկ ՄՄ Հ^մ 435 ձեռագրի տարբեր էջերին կարելի է նկատել նաև հետաքրքիր ու ինքնատիպ գրչախաղեր (նկ. 3): Այս վերջինը հատկապես ընդգծում է, որ մատյանների ընդօրինակումն ամենևին էլ մեխանիկական գործ չի եղել գրչի համար, և նա իրապես բավականություն է ստացել իր աշխատանքից:

³⁰ Խ. Հարությունյան, Միքայել անվամբ Ժ. Գարի երկու գրիչ, Երևան, 2016, էջ 127, 156:

³¹ Ձեռագրերի ընդօրինակման տեղություն մասին տե՛ս նաև Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 2019, էջ 221-225:

³² Մայր ցուցակ, հ. Ե., էջ 374:

Նկ. 3. Գրչախաղեր, ՄՄ Հ^մ 435, 126ա

Առանձնանշելի է նաև, որ մեր քննած մատյաններում բավական քիչ են սրբագրական բնույթի նշումները, ջնջումները կամ ուղղումները, որ խոսում է գրչի ուշիմության և ընդօրինակման գործում ցուցաբերած լրջության մասին:

Նկատենք, որ թեև ընդօրինակվող մատյանների էջաչափերով պայմանավորված՝ տառաչափերը պարբերաբար փոփոխվել են, սակայն հիմնականում դրանք աչքի են ընկնում իրենց համաչափությամբ և կոկիկությամբ: Վայելագրությունը ևս բնորոշ է եղել գրչին. այդ հատկապես երևում է խորագրային հատվածներում: Այսպիսով հանձին Գրիգոր Երևանցու, արդարև, գործ ունենք վարպետ գրչի հետ, որն իր գրչարվեստով աշխատել և գումար է վաստակել, ինչպես ժամանակի արհեստավարժ այլ գրիչներ:

Երկու ձեռագրերի հիշատակարաններից տեղեկանում ենք, որ Գրիգոր գրիչն ունեցել է օգնական՝ Ռուստամիսանբեկ անունով: Վերջինս առաջին անգամ նշվում է 1679 թ. ընդօրինակված Ժամագրքի (ՄՄ Հ^մ 509) հիշատակարանում. «Յիշեսցի՛ք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զյոգնամեղ Գրիգոր գրիչս եւ զսպասաւորն իմ՝ զփոքրիկ Ռուստամիսանբէկն, եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ»³³: Երկու տարի անց՝ 1681 թ. էջմիածնում գրչագրված Խորհրդատետրի հիշատակարանում կրկին և վերջին անգամ հանդիպում ենք նույն օգնականի անվանը. «Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոսս ըզյոգնամեղ Գրիգոր գրիչս եւ զծնօղսն իմ եւ զսպասաւորն իմ՝ զփոքրիկ Ռուստամիսանբէկն, եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ. ամէն»³⁴: Գրչի հետագա ձեռագրերում, նույնիսկ Հայսմավուրքների ընդարձակ և անձնանուններով հարուստ հիշատակարաններում այլևս նշված չէ Ռուստամիսանբեկի անունը: Թե մինչև երբ է նա սպասավորել Գրիգոր գրչին, հայտնի չէ:

³³ Մայր ցուցակ, Բ. Բ, էջ 1056:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 718:

2.2. Գրիգոր Երևանցին՝ ծաղկող

Քննություն է արժանի նաև Երևանցու ընդօրինակած ձեռագրերի ծաղկման հարցը, արդյո՞ք Երևանցի գրիչը նաև ծաղկող է եղել: Միանգամից պետք է ասել, որ, առանձին բացառություններով, գրչից մեզ հայտնի ձեռագրերը հիմնականում համեստ, բայց նրբաճաշակ նկարազարդումներ ունեն: Կարծում ենք, որ սա ինչ-որ առումով բնական է: Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ գրչի ընդօրինակությունները բովանդակությամբ առավել չափով զանազան ծիսական մատյաններ և ժողովածուներ են՝ Խորհրդատետր, Սաղմոսարան, Տոնացույց, Ժամագիրք և տարաբնույթ ժողովածուներ, որոնք հայկական ձեռագրարվեստում հիմնականում աչքի չեն ընկնում հարուստ նկարազարդումներով և երփներանգ մանրանկարներով: Գրիգոր գրչի մատյանների ուշագիր քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանցում ակնհայտ ընդհանրություններ ունեն կիսախորանների, ճակատագրերի, զարդերի, զարդատառերի (հիմնականում՝ հանգուցագիր և թռչնագիր, երբեմն՝ կենդանագիր), բուսական լուսանցազարդերի կերտման եղանակներն ու գծագրությունը (նկ. 4 և 5): Ըստ որում՝ մանրանկարչական այս տարրերի համար շատ հաճախ գործածվել է նաև միևնույն ներկապնակը՝ կապույտ, կարմիր, երբեմն էլ դեղին ու կանաչ գույներով և դրանց երանգներով: Զարդատառերը գործածված են բացառապես գլխագրերում, և շատ հաճախ նույն ներկով են գրվել նաև համապատասխան միավորների խորագրերը:

Վերը նշվածը հուշում է, որ մատյանների մեծ մասի համեստ և պարզ ծաղկումն իրականացրել է միևնույն անձը, որը, մեր կարծիքով, Գրիգոր Երևանցին է: Նկատենք, որ գրիչն իր հիշատակարաններում հարկ չի համարել առանձին ընդգծել այդ ըստ ամենայնի դա համարելով իր աշխատանքի բնական ընթացքի մի մասը: Այս երևույթը, որ նկատել է հայերեն ձեռագրերի քաջագիտակ Արտաշես Մաթևոսյանը³⁵, բնորոշ է միջնադարի բազմաթիվ հայ գրիչների, և ավանդույթի ուժով շարունակվել է նաև հետագա դարերում: Ընդամենը դիպուկ է Գրիգոր Երևանցուն ժամանակակից և վերը հիշված գրիչ Ավետիս Երեցի օրինակը, որը նույնպես իր զարդարած ձեռագրերի հիշատակարաններում պատեհ չի համարել արձանագրել այդ փաստը³⁶: Շուրջ երեք տասնյակ ձեռագիր ընդօրինակած և դրանք համեստորեն ծաղկած բազմարդյուն գրիչ Միքայել Թոխաթեցին ևս իր ձեռագրերի հիշատակարաններում լռում է ծաղկման մասին³⁷:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ Գրիգոր Երևանցին ոչ միայն գրիչ էր, այլև ծաղկող, սակայն ոչ մանրանկարիչ: Սա լավագույնս երևում է մի Հայսմավուրքի առիթով: 1698 թ. Գրիգոր գրիչը Նահապետ Ա. Եդեսացի կաթողիկոսի (1691-

³⁵ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, էջ 61:

³⁶ Ա. Հարությունյան, «Ավետիս Երեց Երևանցի գրչի ձեռագրական ժառանգությունը», էջ 338:

³⁷ Խ. Հարությունյան, Միքայել անվամբ Ժ. դարի երկու գրիչ, էջ 31-34:

1705) պատվերով ընդօրինակել և զարդատառերով ու բուսական լուսանցազարդերով ծաղկել է ներկայիս Եղմ. Հ^մ 1918 Հայսմավուրքը, որը նկարագարդելու նպատակով ուղարկվել է Եվդոկիա՝ Բարդամ գրչի որդի Միքայելին: Վերջինս իր հերթին ծաղկումն ավարտել է 1700 թ.՝ դժգոհելով, որ իրեն շտապեցրել և խանգարել են կաթողիկոսի նշանակած վերակացուները. «Վերակացուքն, զոր նա կարգեաց, / Ոչ հոգ տարեալ յամեն դիմաց», – գրել է Միքայել գրիչը³⁸: Ավելորդ է նույնիսկ նշել, որ եթե Գրիգոր Երեանցին ունենար մանրանկարչական անհրաժեշտ հմտություններ, ապա կարիք չէր առաջանա իր իսկ ընդօրինակած մատյանը պատկերազարդման նպատակով այդքան հեռու առաքելու:

ՄՄ Հ^մ 1512 Հայսմավուրքը, որը Գրիգոր գրիչն ընդօրինակել է էջմիածնում և Նորագավթում 1687-1689 թթ. ընթացքում, նույնպես ծաղկված է և հարուստ է լուսանցային մանրանկարներով, որոնք այս անգամ էլ վրձնել է Մովսես Երեցը: Այդ մասին կա ծաղկողի հիշատակարանը. «Ո՛վ Տիրամայր թագուհի, / մաղթեմ առ քեզ արտասուալի / Մովսէս էրէց՝ ծաղկող սորի (այսպես – Խ. Հ.)»³⁹: Արվեստաբան Ա. Գևորգյանը հավանական է համարում, որ սույն Մովսեսն է նաև ՄՄ Հ^մ 2397 ձեռագրի ծաղկողը⁴⁰:

Գրիգոր Երեանցու ծաղկման արվեստի մասին մեր խոսքն ավարտենք երկու ճշտումով.

ա. Եղմ. Հ^մ 2268 Խորհրդատետրը, որն ընդօրինակել է Երեանցի գրիչը, 1688 թ. ձեռք է բերել Երուսաղեմի հայոց ապագա պատրիարք⁴¹ Մինաս Ամդեցին (մանրամասն տե՛ս 2.4-ում): Ինչպես տեղեկանում ենք նկարագրությունից և դրան կից հրատարակված երկու մանրանկարներից, Խորհրդատետրը նկարագարդ է և ունի այլ մանրանկարներ ևս, որոնք աչքի են ընկնում իրենց բավական հետաքրքիր և գեղեցիկ ոճով: Նորայր արքեպս. Պողարյանը, նկատի ունենալով, որ ծաղկողի անուն նշված չէ, ենթադրել է, որ ծաղկողը կարող է լինել նույն գրիչը. «Գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր Երեանցի»⁴²: Մինչդեռ վերը տեսանք, որ Գրիգոր գրիչը մանրանկարիչ չէր և այդ նպատակով երբեմն համագործակցել է մանրանկարիչների հետ: Ըստ այսմ՝ նշյալ ձեռագրի մանրանկարների հեղինակն անհայտ է մնում:

բ. 1695 թ. Գրիգոր գրչի ընդօրինակած ՄՄ Հ^մ 1534 մեծադիր Հայսմավուրքն ունի համեստ նկարազարդումներ, որոնք սահմանափակվում են կիսախորաններով, ճակատազարդերով, թռչնագիր զարդատառերով և բուսական

³⁸ Նույն տեղում, էջ 208-217:

³⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Ե., էջ 161:

⁴⁰ Ա. Գևորգեան, Հայ մանրանկարիչներ. Մատենագիտութիւն, IX-XIX դդ., Գանիրէ, 1998, էջ 448:

⁴¹ Ամդեցին պատրիարք է ձեռնադրվել 1698 թ., տե՛ս Միաբանք եւ այցելութ հայ Երուսաղեմի, աշխատասիրեց Մ. Էպս. Աղանունի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 286-287:

⁴² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Ե., կազմեց՝ Ն. արքեպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1974, էջ 362:

լուսանցագարդերով: Ուշագիր լինելու դեպքում կարելի է նկատել ընդհանրություններ Երևանցու այլ գրչագրերում հանդիպող նմանօրինակ զարդանկարների հետ: Սակայն ավելի խոստուն է նույն՝ 1695 թ. գրչագրված ՄՄ Հ^մր 1532 Հայսմավուրքի զարդանկարների հետ համեմատությունը, որը հաստատում է դրանց միևնույն գրչին՝ տվյալ դեպքում Գրիգոր Երևանցուն պատկանելը: Նկատենք, որ երկու մատյանների պատվիրատուն էլ Նահապետ Ա. Եդեսացի կաթողիկոսն է: Մատենադարանի Մայր ցուցակի Ե. հատորում ձեռագրի նկարագրության մեջ ԾԱՂԿՈՂ հարցի դիմաց հարցականով գրված է. «Յովանէ՞ս»⁴³: Կասկածի համար հիմք է հանդիսացել ձեռագրի 274ա երեսին պատկերված կիսախորանի մեջ գրված «Յիսուս Քրիստոսի ծառայ տէր Յովհանէսին» գրությունը: Ճիշտ է, ծաղկողները սովորություն են ունեցել անուններն արձանագրել իրենց հորինած պատկերների տարբեր հատվածներում, այդ թվում՝ խորաններում, կիսախորաններում և այլն⁴⁴, սակայն մեր խորին համոզմամբ՝ կիսախորանի մեջ նշված Հովհաննեսը ոչ թե ծաղկողն է, այլ Հովհաննես վարդապետը, որին Նահապետ կաթողիկոսը նվիրաբերել է սույն Հայսմավուրքը: Այդ մասին տեղեկանում ենք նույն ձեռագրի հիշատակարանից. «Եւ Էանձնեաց զսա ի ձեռն սիրելի եւ հարազատ հոգեւոր որդւոյն իւրոյ՝ Յովհաննէս վարդապետին, որ էր նա յերկրէն Մաղկունեաց ձորոյ, ի գեղէն Լոբնդալամայ...»⁴⁵: Ուստի՝ ձեռագրացուցակում նշված «Յովհանէ՞ս»-ը ուղղելի է Գրիգոր Երևանցի:

2.3. Գրչության վայրերը

Գրիգոր Երևանցուց մեզ հայտնի 29 ձեռագրերի հիշատակարանների զգալի մասում բացակայում են գրչավայրերի մասին նշումներ (տե՛ս Աղյուսակ 1), իսկ մնացյալ ընդօրինակություններում որպես գրչավայր հիշատակվում են Երևանը, Նորագավիթը և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը: Ընդ որում՝ ամենից շատ թվով ձեռագրեր նա ընդօրինակել է Էջմիածնում: Այդ պատճառով Երևանցու ձեռագրերի համառոտ կամ ընդարձակ նկարագրություններում երբեմն վերականգնումով կամ հարցականով առկա է Էջմիածին նշումը՝ որպես ընդօրինակման հավանական վայր, ինչպես՝ ՄՄ Հ^մր 1864⁴⁶, 1003⁴⁷, 8636⁴⁸ ձեռագրերի պարագայում:

Մեր ուշադրությունը գրավեց Ֆրանսիայի ազգային գրադարանում (այսուհետ՝ ՖԱԳ) պահվող՝ Գրիգոր Երևանցու 1659 թ. ընդօրինակած Ժողովածուի

⁴³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Ե., էջ 383:

⁴⁴ Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, էջ 135:

⁴⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Ե., էջ 396:

⁴⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Զ. (ձեռագիր 1801-2100), խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012, էջ 233:

⁴⁷ Յուցակ ձեռագրաց, Բ. Բ., էջ 1033:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 785:

նկարագրութիւնը (Հ^մ 335), որում գրչութեան հաւանական վայրեր են դիտվել Երեւանը կամ Թիֆլիսը⁴⁹: Գրիգոր գրիչն իսկապէս ձեռագրեր է ընդօրինակել Երեւանում, հատկապէս գործունեութեան սկզբնական տարիներին (ՄՄ Հ^մ 3502, Վնտկ Հ^մ 1533/1019), և արդարացիորեն կարող է համարվել Երեւանյան գրչօջախի գործիչ, ուստի՝ հաւանական է Երեւանը նշալ մատչանի գրչավայր դիտելը, մանավանդ որ գրչից մեզ հայտնի վաղագոյն ձեռագիրը (ՄՄ Հ^մ 3502) ստեղծվել է Երեւանում 1658-1663 թթ.: Մինչդեռ պարզ չէր Թիֆլիսի նշումը: Մեր պրպտումները ցույց տվեցին, որ սույն շփոթը գալիս է դեռևս Մաշտոցյան Մատենադարանի Յուցակ ձեռագրաց-ի Ա. հատորից, որի անձնանունների ցանկում Գրիգոր Երեւանցու անվան դիմաց գրված է. «Գրիգոր Երեւանցի, 1660-1692 թթ., գրիչ յէջմիածին, ի նորագաւիթ եւ ի Տիֆլիս»⁵⁰: Ստուգելով անվան դիմաց նշված ձեռագրերը, պարզեցինք, որ Հ^մ 2032-ը Թիֆլիսում ընդօրինակել է ոչ թե Գրիգոր Երեւանցին, այլ նույն ժամանակահատվածում գործած, ծագումով Երեւանցի նույնանուն մեկ այլ գրիչ՝ Գրիգոր դպիրը: Շփոթն առաջացել է այն պատճառով, որ գրիչը ներկայանում է որպէս Գրիգոր դպիր Երեւանցի: Նշալ ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, գրեցաւ Տօնացոյց եւ Աւետարանացոյցս ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԺԴ. (1665), ի քաղաքն Տրապիզոն, ընդ հովանեաւ Սուրբ Բէդղահէմին, ի վայելումն... եւ ինձ՝ փծուն եւ ախմար գրչի՝ Գրիգոր դպրի յԵրեւանցի»⁵¹:

Առնվազն երկու հանգամանք մեզ թույլ չեն տալիս նույնացնելու այս երկու գրիչներին. առաջին և ամենակարևոր գործոնն այն է, որ Գրիգոր Երեւանցու որևէ հիշատակարանում գրչանվանը կից չի հանդիպում դալիւ բառը, մինչդեռ վերոբերյալ օրինակում այն կա: Ավելին, մեզ հայտնի ուրիշ ոչ մի ձեռագրի հիշատակարանում Գրիգոր Երեւանցու անվանը կից գրվող ինքնախարազանող բառերի մեջ ո՛չ առանձին և ո՛չ էլ միասնաբար չեն հանդիպում փծուն կամ ախմար բառերը: Ամենից տարածվածը «յոգնամեղ»-ն է, մի դեպքում էլ գործածված է «անարժան» բառը (ՖԱԳ, Հ^մ 335): Որոշ տարբերություններ կան նաև տառերի գրութեան մեջ, այսինքն՝ հնագրական տեսանկյունից ևս դժվար է նրանց նույնացումը:

Փորձեցինք պարզել նաև՝ արդյոք մեզ հայտնի՞ են սույն Գրիգոր դպրից այլ ձեռագրեր: Ըստ ամենայնի՝ նույն Գրիգոր դպիրն է 1643 թ. ընդօրինակված ՄՄ Հ^մ 333 Ավետարանի գրիչը: Հիշատակարանում կրկին նշված է Թիֆլիսի Սուրբ

⁴⁹ R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France*, p. 947.

⁵⁰ Յուցակ ձեռագրաց, Բ. Ա., էջ 1479:

⁵¹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Զ., էջ 1124:

Բեթղեհեմ եկեղեցին, որի հովանու ներքո նա գրչագրել է մատյանը. «Աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ի քաղաքն Տպիսիզ, ի դուռն Բեթիսայհեմայ Աստուածածնի, ձեռամբ ոգնամեղ եւ անարժան Գրիգոր դպրի»⁵²: Շարունակության մեջ Գրիգորը հիշում է իր վարպետ Մկրտչին, ծնողներին (Աբրիհամ եւ Սաթիսաթուն), եղբորն (Յովանէս) ու քրոջը (Յեղիսափեթ), որոնք տարբեր են Գրիգոր Երևանցու ընտանիքի անդամների անուններից: Այլ խոսքով, գործ ունենք երկու տարբեր, բայց նույնանուն գրիչների հետ:

Երկու գրչագրի՝ ՄՄ Հ^մ 435 եւ 1512 ընդօրինակությունը Գրիգոր Երևանցին սկսել է էջմիածնում եւ ավարտին հասցրել Նորագավթում: Վերջինը հատկապես մեծարժեք է հիշատակարանում Նորագավթի եկեղեցիների եւ տեղի հոգևորականների հիշատակման տեսանկյունից⁵³: Եվս 11 ձեռագրում Երևանցի գրիչը, որպես ընդօրինակման վայր, արձանագրել է էջմիածինը: Մնացյալ 13 ձեռագրերի գրչության ստույգ վայրերն անհայտ են: Ըստ ամենայնի՝ գրչության ավարտին դրանք գեոևս գնորդ չեն ունեցել:

Ամփոփենք, ըստ հիշատակարանային տվյալների՝ Գրիգոր Երևանցի գրիչը ձեռագրաստեղծ գործունեություն է ծավալել Երևանում, Նորագավթում եւ Սուրբ էջմիածնում: Սակայն Երևանցու ընդօրինակությունների մի մասում գրչավայրերը նշված չեն, ուստի՝ չի բացառվում, որ նա այս գրչօջախներից դուրս եւ ձեռագրեր ստեղծած լինի:

2.4. Ստացողները

Ձեռագրերի ստեղծման գործում անուրանալի է պատվիրատու-ստացողների դերը: Որպես կանոն՝ հենց վերջիններիս անմիջական մեկենասությամբ, թե՛ լադրանքով, հնարավորություններով եւ ճաշակով են հաճախ կերտվել մատյանները: Ձեռագրաստեղծման գործընթացում ստացողների դերի եւ նշանակության մասին առիթ ունեցել ենք ավելի մանրամասն խոսելու⁵⁴, սակայն առանձին գրչի մատենագրական ժառանգության քննության համատեքստում եւս կարևոր է նրա ընդօրինակությունների պատվիրատու-ստացողների մասին պատկերացումը

⁵² Նույն տեղում, էջ 80: Նկատենք, որ ՄՄ Հ^մ 333 եւ 2032 գրչագրերում զգալի տարբերություն կա տառանքների միջև. 1643 թ. ընդօրինակված Ավետարանում տառերն անհմուտ են գծված, սովորականից խոշոր ու անհամաչափ, թվում է՝ գործ ունենք նորավարժ գրչի հետ, մինչդեռ 1665 թ. ընդօրինակված ՄՄ Հ^մ 2032 ձեռագրում արդեն տեսնում ենք արհեստավարժ գրչին բնորոշ գիր: Ըստ ամենայնի՝ Ավետարանը Գրիգոր դպրի առաջին ընդօրինակություններից է, ուր նա հիշում է նաև իր վարպետ Մկրտչին: Հավանաբար, հետագայում գրիչը կատարելագործել է իր գրչարվեստը, որի լավ օրինակ է Հ^մ 2032-ը:

⁵³ Ա. Հարությունյան, «Նորագավթի բնակավայրը եւ Սուրբ Գևորգ եկեղեցու վիմագրերը», ՊԲՀ № 2, 2017, էջ 143-144:

⁵⁴ Խ. Ա. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, էջ 141-158:

կազմելը: Դա հնարավորություն է տալիս ճշտել գրչին առնչվող մի շարք հարցեր՝ վերջինիս ճանաչվածությունը, հասարակական տարբեր շերտերի հետ համագործակցումը և այլն: Այլ խոսքով՝ որևէ գրչի վարպետության և հեղինակության կարևոր ցուցիչներից պետք է համարել նաև պատվիրատուներին:

Բացառություն չէ նաև Գրիգոր Երեանցին, որը մատյաններ է ընդօրինակել հասարակ մարդկանց, տարաստիճան հոգևորականների, մինչև անգամ կաթողիկոսների պատվերներով: Մասնավորապես, նա ձեռագրեր է ընդօրինակել եղիազար Ա. Այնթապցի (1682-1691) և Նահապետ Ա. Եդեսացի (1691-1705) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների համար, նրա ևս մեկ մատյան ձեռք է բերել Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Մինաս Ամդեցին:

1686 թ. «Ընդ հովանեաւ Սրբոյ եւ մեծի էջմիածնի եւ մասն ինչ ի գիւղաքաղաքն Նորագաւթայ» Գրիգոր Երեանցու ընդօրինակած և ներկայումս ՄՄ Հ^մր 435 Ատենի ժամագրքի ստացողն է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս եղիազար Ա. Այնթապցին: Մատյանի հիշատակարանում գրիչը կաթողիկոսին Սուրբ Հոգուց ստացած պարգև է համարում հայոց համար՝ գրելով. «սրբանուէր եւ հոգիրնկալ հայրապետս մեր եղիազար կաթողիկոս, որ ի վերջացեալ ժամանակիս եւ ի յետին դարուս ընծայեցաւ ազգիս Հայոց, որպէս թէ պարգեւք ի Հոգւոյն Սրբոյ»⁵⁵: Կաթողիկոսի մասին գեղեցիկ ու ճոխ տողեր շարադրելուց հետո Գրիգոր Երեանցին թվարկում է նաև եղիազար Այնթապցու նորոգչական և շինարարական աշխատանքներն էջմիածնում, որոնք հիշատակարանը վերածում են մի իսկական վավերագրի՝ ժէ. դարավերջին Մայր Աթոռի եկեղեցիների և վանքապատկան տարածքների նորոգումների մասին⁵⁶:

Առավել արգասաբեր է Նահապետ Ա. Եդեսացու և Գրիգոր գրչի համագործակցությունը, որը ծնունդ է տվել առնվազն երեք նշանակալի ձեռագրերի: Խոսքը երեք մեծադիր Հայսմավուրքների մասին է, որոնցից երկուսն այսօր պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում (ՄՄ Հ^մր 1532, 1534), իսկ մեկը՝ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց միաբանության ձեռագրատանը (Եղմ. Հ^մր 1918): Առաջին երկուսն, ինչպես վերը տեսանք, ստեղծվել են միևնույն 1695 թ., իսկ երրորդը՝ 1698 թ.: Պատվիրատուի կրկնության հանգամանքը, այն էլ կաթողիկոսի, ինքնին խոսում է գրչի նկատմամբ առկա մեծ վստահության և նրա աշխատանքի գնահատման օգտին: Դեռ ավելին, 1698 թ. Հայսմավուրքը, որը նախատեսված է եղել Երուսաղեմ ուղարկելու համար, և այդ նպատակով հոգ է տարվել գտնելու ժամանակի շնորհաշատ մի մանրանկարչի՝ անգամ էջմիածնի և նրա շրջակայքից էլ դուրս, ընդօրինակման գործը կրկին վստահվել է Գրիգոր Երեանցուն: Երուսաղեմյան և ՄՄ Հ^մր 1534 ձեռագրի հիշատակարաններն ունեն

⁵⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Բ., էջ 657:

⁵⁶ Այս մասին տե՛ս հոդվածի Բ. մասում:

նաև զգալի ընդհանրություններ մասնավորապես Նահապետ կաթողիկոսի շինարարական գործունեության ներկայացման տեսանկյունից, որոնք, ինչ խոսք, աղբյուրագիտական մեծ արժեք ունեն:

Եղմ. Հ^մ 2268 Խորհրդատետրը ևս ընդօրինակել է Գրիգոր Երևանցին: 1688 թ. մատյանը ձեռք է բերել Եւդոկիայի թեմի առաջնորդ, իսկ 1698 թ.-ից Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Մինաս Ամդեցին: Այդ մասին տեղեկանում ենք Ամդեցու թողած հիշատակարանից. «յիշեսչի՛ք զիս՝ զմեղօք վիրաւորեալ հոգի զՄինաս վարդապետս պիտակ անուն Յամթեցի, որ ըստացայ զսա ի վայելումն ինձ»⁵⁷: Հետաքրքիր է հատկապես գրչի և պատրիարքի այս առնչությունը: Յավոք, մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ինչպես է Ամդեցին ձեռք բերել մատյանը, արդյո՞ք անձամբ է ճանաչել գրչին և պատվիրել, թե՞ մի այլ եղանակով: Նկատի ունենալով Ամդեցու հայտնի գրասիրությունը և տարբեր գրիչների հետ նրա համագործակցությունը⁵⁸ գուցե թե կարելի է ենթադրել, որ Գրիգոր Երևանցուն էլ ձեռագիր պատվիրած լինի, սակայն այս տարբերակը քիչ հավանական է, քանի որ Գրիգոր գրչի հիշատակարանը սեղմ է ու անհասցե («Ընդ հովանեաւ Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի գծագրեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ Գրիգորի Երևանցւոյ»⁵⁹), ինչպես բոլոր այն դեպքերում, երբ մատյանը դեռևս ստացող չի ունեցել: Այլապես որևէ պատճառ չենք տեսնում ստացողին, այն էլ Ամդեցու նման, անվանապես չհիշատակելու: Ըստ ամենայնի՝ Ամդեցին նշյալ Խորհրդատետրը ձեռք է բերել Մայր Աթոռ կատարած իր այցելություններից մեկի ընթացքում⁶⁰: Իմիջիայլոց, նկատենք մի ուշագրավ փաստ, որով Մ. Ամդեցու և Գրիգոր Երևանցու ուղիները միջնորդավորված կերպով խաչվում են: Վերը տեսանք, որ Եղմ. Հ^մ 1918 Հայսմավուրքն ընդօրինակել է Գրիգոր գրիչը, իսկ նկարազարդումն իրագործել է Բարդամ գրչի որդի Միքայելը, որն իր ձեռագրաստեղծ գործունեության ընթացքում ամենաշատ թվով ձեռագրեր ընդօրինակել կամ ծաղկել է հենց Մինաս Ամդեցու պատվերով⁶¹:

Գրիգոր Երևանցու ընդօրինակած մատյանների ստացողների շարքում են նաև այլ հոգևորականներ՝ Մատթիա, Հովհան Շամբեցի և Մովսես վարդապետները, Երեմիա և Մարգարե քահանաները, Ներսես րաբունին, Հովասափ աբեղա

⁵⁷ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. է., էջ 362-363:

⁵⁸ Կարապետ Ամատունին կազմել է մի ցուցակ՝ բաղկացած մոտ երեք տասնյակ ձեռագրերից, որոնք պատվիրել և ստացել է Մ. Ամդեցին տարբեր գրիչ-ծաղկողներից, տե՛ս Կ. ԵԱԿ. Ամատունի, Մինաս վրդ. Ամդեցի՝ պատրիարք Երուսաղեմի (1630-1704 նոյմբ. 24), Վիեննա, 1984, էջ 34-47:

⁵⁹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. է., էջ 363:

⁶⁰ Մ. Ամդեցու էջմիածնական այցելությունների մասին մի քանի վկայություններ է հիշատակում Վիեննայի Միսիթաբայան հայր Ներսես Ակինյանը, տե՛ս Հ. Ն. Ակինեան, «Մինաս Ամդեցի, պատրիարք հայոց Երուսաղեմի (ծն. իբր 1630-†1704)», ՀԱ, 1960 (7-9), էջ 321-60:

⁶¹ Խ. Յարությանեան, «Մինաս Ամդեցու մի եզակի դիմանկարի մասին», Միտն, 2017 (1), էջ 58:

Կարբեցին, աշխարհականներ Զաքարիան, պարոն Ոսկանը և Սողթանը: Ուշագրավ է հատկապես Երեմիա քահանայի պատվերով ընդօրինակված ՄՄ Հ^մր 1512 Հայսմավուրքը, որի հիշատակարանում անվանապես արձանագրված են ստացողի բազմանդամ ընտանիքի անդամներն ու մերձավոր ազգականները:

Ամփոփելով նկատենք, որ Գրիգոր Երեանցուց մեզ հայտնի 29 մատյաններին գրչության ժամանակի ստացողներ ունեն 15-ը: Ըստ այսմ՝ կարելի է ենթադրել, որ գրչության ավարտին մնացյալ մատյանները դեռևս գնորդ չեն ունեցել: Իբրև այս վերջինի վառ օրինակ՝ կարելի է մատնանշել ՄՄ Հ^մր 399 ձեռագիրը, որի հիշատակարանը գրչությունից հետո Երեանցի գրիչն անավարտ է թողել և չի լրացրել անհրաժեշտ տեղեկությունները⁶²:

Շարունակելի...

Աղյուսակ 1.

Գրիգոր Երեանցու ձեռագրական ժառանգությունը

	Ձեռ. ԳՏՆՎԵԼՈՒ ՎԱՅՐԸ ԵՎ ՀԱՄԱՐԸ	ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	ԳՐԶ. ԺՄՆԿ.	ԳՐԶ. ՎԱՅՐԸ	ՍՏԱՅՈՂ(ՆԵՐ)
1.	ՄՄ Հ ^մ ր 3502	Ժողովածոյ	1658-1663	Երևան	Մատաթիա վրդ.
2.	ՖԱԳ, Հ ^մ ր 335	Բարոյագիտական ժողովածոյ (Հ. ցլուխ)	1659	Երևա՞ն	—
3.	ՄՄ Հ ^մ ր 7004 ⁶³	Ժողովածոյ	1660	—	—

⁶² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Բ., էջ 352: Պետք է նշել, որ ձեռագրի կիսատ թողած հիշատակարանում նշված չէ գրչանունը, սակայն, հատորը կազմողները հիշտ են նկատել, որ մատյանի գրչությունը նման է ՄՄ Հ^մր 444 մատյանի գրչությանը: Մենք կարող ենք հավելել նաև հիշատակարանի կաղապարային սկզբի, միանման բառակապակցությունների առկայությունը, որոնք Գրիգոր Երեանցին գործածել է իր մի շարք գրչագրերի հիշատակարաններում:

⁶³ Գրիգոր Երեանցին ձեռագրի հիմնական գրիչն է (1ա-96ա, 117ա-311ա), ընդօրինակությունն արված է մանր նոսրգրով, որը մեզ ծանոթ է այլ ձեռագրերից ևս: 311ա երեսին գրչի հիշատակարանն է. «Գրեցաւ ի թուականիս հայոց հազար հարիւր եւ ինն (1660), ձեռամբ անարժան Գրիգորի Երեանցոյ: Առդ. զվայելօղտ մաղթեմ, զի զկնի ընթերցման ձեռոյ յիշման արժանի առնէմ զիս եւ զծնօղսն իմ»: Ձեռագրի 100ա-15բ էջերն ընդօրինակել է Մկրտիչ երեցը: Գիրը բոլորգիր է և տարբերվող Գրիգոր Երեանցու այլ ձեռագրերից մեզ հայտնի բոլորգրից:

4.	ՄՄ Հ ^մ 679 (Ա. ձեռ.)	Ժողովածոյ	1660	—	—
5.	ՄՄ Հ ^մ 3032	Դիոնիսիոսի Արիսպագացոյ Մատենագրութիւնք (թրգմ. Ստ. Լեհացի)	1662	—	—
6.	Վնակ. 1533/1019 ⁶⁴	Դիոնիսիոս Արիսպագացի	1671	Երևան	Ա. Յոհան վրդ. Շամբեցի Բ. Կիրակոս վրդ. Աստապատեցի, 1724 թ., փրկագնող
7.	ՄՄ Հ ^մ 10032	Արիստոտել, Գիրք բնագանցականաց (Մետաֆիզիկա, թրգմ. Ստ. Լեհացի)	1675	—	Ներսէս րաբունի
8.	ՄՄ Հ ^մ 1864 (Ա. ձեռ.)	Ժողովածոյ	1676	—	—
9.	Ս. Պետերբուրգ, Արևելյան ձեռագրերի ինստ., հայ. ձեռ. Հ ^մ 52 ⁶⁵	Տօնացոյց եւ Գանձարան	1677	—	—
10.	Արմաշ, Հ ^մ 13 ⁶⁶	Ժողովածոյ	1678	—	—
11.	ՄՄ Հ ^մ 509	Ժողովածոյ	1679	—	Զաֆարիա
12.	ՄՄ Հ ^մ 444	Խորհրդատետր	1681	Էջմիածին	Սուրբան

⁶⁴ Գրիգոր Երևանցին մատյանի առաջին գրիչն է։ Նույն ձեռագրի մեկ այլ հիշատակարանում նշված է Մարգար Բհն Աստապատցի անունով ևս մեկ գրիչ։ Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ը., յօրինեց հ. Ս. վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, էջ 191։

⁶⁵ К. Н. Юзбашян, «Армянские рукописи в петербургских собраниях, каталог», *Палестинский сборник*, выпуск 104, С.-Петербург, 2005, с. 90-91. Ձեռագրացուցակում՝ Հ^մ 165։

⁶⁶ Յ. Թօփմեան, *Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1962, էջ 77։

13.	Վնակ. Հ ^{մր} 686/1699	Խորհրդատեար	1681	Էջմիածին	—
14.	ՄՄ Հ ^{մր} 1224	Ժողովածոյ	1685	Էջմիածին	—
15.	ՄՄ Հ ^{մր} 435	Ժամագիրք ատենի	1686	Էջմիածին, Նորագավիթ	Եղիազար կթղկս
16.	Եղմ. Հ ^{մր} 2292	Մաշտոց ձեռագ	1687	—	—
17.	Եղմ. Հ ^{մր} 2268	Խորհրդատեար	1688	Էջմիածին	Մինաս Ամդեցի
18.	ՄՄ Հ ^{մր} 1512	Յայսմատւրք	1687- 1689	սկիզբը՝ Էջմիածին, ավարտը՝ Նորագավիթ	Երեմիա Բնյ
19.	ՄՄ Հ ^{մր} 1425 ⁶⁷	Ժողովածոյ	1689— 1690	Էջմիածին	Հովասափ Կարբեցի (Ա), Հովասափ վրդ. (Բ. գրիչը)
20.	ՄՄ Հ ^{մր} 399	Խորհրդատեար	1689	Էջմիածին	—
21.	ՄՄ Հ ^{մր} 445	Խորհրդատեար	1690	Էջմիածին	Մարգարէ Բնյ
22.	ՄՄ Հ ^{մր} 450 (Ա. ձեռ.)	Ժողովածոյ	1692	—	—
23.	ՄՄ Հ ^{մր} 1532	Յայսմատւրք	1695	Էջմիածին	Նահապետ Եղեսացի կթկս
24.	ՄՄ Հ ^{մր} 1534	Յայսմատւրք	1695	Էջմիածին	Նահապետ Եղեսացի կթկս
25.	Եղմ. Հ ^{մր} 1918	Յայսմատւրք	1698	Էջմիածին, ծաղկումը՝ Թոխաթ	Նահապետ Եղեսացի կթղկս
26.	ՄՄ Հ ^{մր} 10273	Մաշտոց ձեռնադրութեան	1699	Էջմիածին	Մովսէս վրդ.

⁶⁷ Ձեռագրի առաջին գրիչն է. ըստ նկարագրութեան՝ ընդօրինակել է 1գ-129բ էջերը, տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Դ., կազմեցին՝ Ա. Քէօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսէեան, խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթաբեանի, Յ. Քեօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քհյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2008, էջ 1237:

27.	ՄՄ Հ ^{մր} 1501 ⁶⁸	Յայսմատուրֆ	Ժէ. դ.	—	Պարոն Ոսկան
28.	Եղմ. Հ ^{մր} 1094	Գիրք հոգեաց եւ հրեշտակաց. Թովմա Ագուինացի (Թրգմ. Ստ. Լեհացի)	Ժէ. դ.	—	—
29.	ՄՄ Հ ^{մր} 8636	Զաֆարիա Քանաֆեղի, Կոնդակ Յովհաննավանից ⁶⁹ , Վասն Գէորգայ գորավարին	Ժէ. դ. (1687 թ. — ից հետո)	Էջմիածի՞ն	—

Աղյուսակ 2

Գրիգոր Երևանցու ձեռագրաստեղծ գործունեության
ժամանակագրությունը*

1658	1 ձեռ.	1670	—	1683	—	1696	—
1659	1 ձեռ.	1671	1 ձեռ.	1684	—	1697	—
1660	2 ձեռ.	1672	—	1685	1 ձեռ.	1698	1 ձեռ.
1661	—	1673	—	1686	2 ձեռ.	1699	1 ձեռ.
1662	1 ձեռ.	1674	—	1687	1 ձեռ.		
1663	—	1675	1 ձեռ.	1688	1 ձեռ.		
1664	—	1676	1 ձեռ.	1689	2 ձեռ.		

⁶⁸ Մատյանի որոշ էջեր լրացրել է գրիչ Պողոս Կրոնավորը, տե՛ս *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հ. Ե., էջ 9:

⁶⁹ «Կոնդակ»-ը նշյալ ձեռագրի հիման վրա հրատարակվել է 1870 թ., տե՛ս **Զաֆարեայ Սարկաւագի պատմագրութիւն**, հ. Գ., ի տպ. Սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի ի Վաղարշապատ, 1870: Զեռագիրը գործածված է նաև վերջերս տպագրված բնագրում. **Զաֆարիա Քանաֆեղի, Պատմութիւն, Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից**, աշխատասիրությամբ Ա. Վիրաբյանի, խմբագրությամբ Ա. Մաղալյանի, Երևան, 2015, էջ 31-32 (ձեռ. Ե):

1665	—	1677	1 ձեռ.	1690	2 ձեռ.		
1666	—	1678	1 ձեռ.	1691	—		
1667	—	1679	1 ձեռ.	1692	1 ձեռ.		
1668	—	1680	—	1693	—		
1669	—	1681	2 ձեռ.	1694	—		
1679	—	1682	—	1695	2 ձեռ.		

* Գրիգոր Երևանցու գրչին պատկանող երեք ձեռագրերի հիշատակարաններում գրչության թվական չկա:

KHACHIK HARUTYUNYAN

GRIGOR YEREVANTS‘I, A PROLIFIC SCRIBE FROM THE SECOND HALF OF THE 17th CENTURY

1. The Scribe and His Manuscript Heritage

Keywords: Yerevan, Etchmiadzin, Noragavit‘, manuscript, colophon, scriptorium, recipient, commissioner.

Our study of the scriptoria in Yerevan and its environments has revealed the name of a prolific scribe from the second half of the 17th century, who has copied about three dozens of manuscripts in Yerevan, Noragavit‘ and Etchmiadzin. In his colophons, he always signed as Grigor Yerevants‘i, and thanks to these scribal notes and colophons, we have been able to find out some information about the scribe and his family as well, which has helped us in the study of several manuscripts.

On the basis of the paleographic features of the manuscripts and by a linguistic and stylistic analysis of their colophons, we have identified 29 manuscripts completely or partially copied by scribe Grigor. Among his commissioners were representatives of various social groups and clergy, including two Armenian Catholicos, Eghiazar I Aynt‘apts‘i (1682–1691) and Nahapet I Edesats‘i (1691–1705).

A list of the scribe’s manuscripts is presented in a separate table at the end of

this article (see Table 1). Most of the manuscripts (20) are kept at Matenadaran, four are in the library of the Armenian Patriarchate of Jerusalem, two are in the collection of the Mekhitarist Fathers in Venice, one is in the National Library of France and one, at the Institute of Oriental Manuscripts in St. Petersburg. The current location of one manuscript is unknown (it was registered in the catalogue of the Armash monastery).

To be continued.

ХАЧИК АРУТЮНЯН

**ГРИГОР ЕРЕВАНЦИ, ПЛОДОВИТЫЙ ПИСЕЦ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА**

1. Писец и его рукописное наследие

Ключевые слова: Ереван, Эчмиадзин, Норагавит, рукопись, колофон, скрипторий, заказчик, получатель.

Изучение скриптория Еревана и его окрестностей выявило имя плодови- того писца второй половины 17-го века, скопировавшего около трех десятков рукописей в Ереване, Норагавите и Эчмиадзине. В своих колофонах он всегда подписывался как Григор Ереванци. В этих записях и колофонах содержатся некоторые данные о писце и его семье, что помогло в изучении нескольких рукописей.

На основе палеографических особенностей рукописей и лингвостилисти- ческого анализа их колофонов было определено 29 рукописей, полностью или частично скопированных писцом Григором. В число его заказчиков входили представители различных социальных групп и духовенства, в том числе два армянских католикоса – Егиазар I Айнтапци (1682-1691) и Наапет I Эдесаци (1691-1705).

Список рукописей писца представлен отдельной таблицей в конце статьи (см. Таблицу 1). Подавляющее большинство хранится в ереванском Матенада- ране (20 рукописей), 4 рукописи находятся в Армянском Патриархате Иеруса- лима, две другие – в собрании отцов Мхатаристов в Венеции, другие – в Нацио- нальной библиотеке Франции (1 рук.), в Институте восточных рукописей Санкт- Петербурга (1 рук.). Настоящее местонахождение одной рукописи неизвестно (она была зарегистрирована в каталоге рукописей монастыря Армаш).

Продолжение следует.